

ערכם של כתבי הגניזה מן המאות ה"ו–הי"ח

מאת מאיר בניהו

אפתח בהתנצלות כדרך הדרשנים: רבים יראו וכן יתמהו מה לישראל בעדת כוהני מחקרה של הגניזה שרבות חקרו ורבות פרסמו, ואנוכי לא הגעתי אפילו לעונת הפעוטות, שלא הוצאתי לאורה אלא תעודה אחת במאמר שרובו ככולו מיוסד על כתיב־יד בלתי גנוזים. חוששני שהקולר תלוי בצוארו של נזר חכמי הגניזה, ששמץ דבר גונב ממורנו ש"ד גויטיין לתלמידו, יוזם מעמד זה, על שהחילותי לעשות בצנעה בשעה שהוא עשה בחקר התעודות ברוב מרץ ותנופה, אלא שיפה כוחו וידו כביר מצאה והוא פירש כנפיו על שטח רחב ידיים, ואנוכי הצעיר שבצעירי תלמידי משיחותיו ומאיגרותיו וכתביו, ידדי לא רב לי. והיסוד לחששי הוא אחד ממאמריו הראשונים, ואולי הראשון, שכתב על יסוד תעודות הגניזה ושם רָמז רָמז כלשהו לכך. כל אשר אציע בפניכם מעשה־נערותי הוא, שמירת הנושא גזרתי על עצמי להתנהל לאיטי. ואפשר עצלות שהיתה בי גרמה לכך.

אמש שמענו על רבגוניותה של הגניזה, שגם מילי־דכדחיותא מצויים בה בשופי, שמלוא־חופניים העניק לנו פרופ' גויטיין מגורנותיו בחדוות־לבו ובטוב־לבו ואכן תורתו משמחת לב ואנוכי אין בידי לומר אלא על הפנים האחרים שבכתבי הגניזה. ומי שיימצא עם דבריי יטולטל טלטלה גדולה ועמו הסליחה.

א

כתבי הגניזה למה הם משולים? לבניין גדול שעיקרו אבנים, עצים וברזל, אבל אי אתה יכול להקימו בלא שיהיו עמם חומר ולבנים וטיט, שאין קיום לחזק בלא הרפה ואין כוחו של זה ניכר אלא בשעה שהחזק נזקק לו. המקורות לספרות ישראל וקורותיו פרשה אחת היא, סבוכה ומסועפת ומעונפת וזה בלא זה אי אפשר ובלא ראייה כוללת והחישוקים המחברים, החוליות מתפוקקות.

הגניזה נתנה לנו מן הכול ורשימת הדרשות שכל אחד ואחד מאנשיה דרש במעמד זה אות היא לכך, אם כן ייחודה של הגניזה מהו וייעוד זה על שם מה הוא בא ומה נתן הוא ומה מוסיף לחכמת ישראל?

הגניזה משפיעה עלינו במידה גסה במקום שיש בידינו קומץ, ומיעוט במקום שיש בו ריבוי. ממנה נסיע אבנים וברזל כשבידינו חומר ולבנים וממנה הטיט והאבזורים לצורך המוצקות.

חקר הגניזה הצטמצם בעיקר לכל שהיא, הגניזה, לו בחינת בצורות. רוצה לומר לכל

שלפניה היה בחינת אין מיש. וכך הוא דרכו של עולם: עד שבא האדם לקרב אחד אל אחד ולדבקם, שואף הוא להעמיד בלימה לארץ ולבנות היכלות מרווחים שייקראו עליו, ויבכר ארץ בלתי נודעת על פני הקיים באשר כבר קיים הוא, אלא שצריך לחבר בו עצם אל עצם.

פרשיות נעלמות ופרקים נכבדים בחקר ספרותנו ותולדותינו עלו מתהום הנשייה של הגניזה וקמו ופרחו, והם ספרות חז"ל והגאונים והראשונים ואורחם ורבעם והשירה והפיוט שעד המאה השלוש-עשרה, אך כל אשר לאחר מכן כאילו לא נמצא לו חזון מן הגניזה, או במה שעצומה היא הגניזה בראשונות חלושה ורופפת היא באחרונות, וכל שניתן לנו ממנה למקוטעין-מקוטעין ניתן.

אכן חכמי ישראל שעיסוקם בראשונות עשו את הגניזה עטרה לראש מחקרם, מרובים הם ומרובים נושאי מחקריהם, ואלה שעיסוקם באחרונות, שמעטים הם ומעטים נושאי מחקריהם, לא עשו את כתבי הגניזה אפילו עקב לסוליתם. ומדברים שפתחנו במשל נבוא לעיקרו של הנושא שעליו ייסוב דרושנו.

ב

הכתבים המאוחרים שבגניזה צדדים שווים להם ולקודמים להם וצדדים שונים. שווים באיגרות, בפנקסים, בשטרות ומבחינות מסוימות אף בצורתם, ושונים בחיבורים. ספרות חז"ל, ההלכה ובייחוד התפילה והפיוט שכתבי הגניזה הם היתד והפינה לכל מחקר; אין אתה מוצא מהם בתקופתנו ואין אפילו חיבור אחד שיש בו משום חידוש וגילוי. התשובות מעטות ביותר, ומן החשובות הן שו"ת מר' משה מטראני (המבי"ט) שבספריית האוניברסיטה דרופסי (162) ושירי מספר התשובות של ר' משה ב"ר אברהם בירב, נכדו של מהר"י בירב, שבקיימבריג' ובו שתי שאלות שבהן עניין לתולדות צפת: על עשיר מקושטא שהקדיש כסף מחציתו לשיבת ר' שם טוב עטיאה ומחציתו לשיבת ר' אברהם גבריאל ועל יהודי מפרס שנסע לוונציה והניח את אשתו בצפת. הוא הדין לדרשות שהגניזה דלה בהן ובאלו אין אתה מוצא אלא גרגירים היסטוריים וספרותיים קטנים, והללו הן רובן טיוטות. מספרי הקבלה רשומים בקטלוג דרופסי קטעים מס' פרדס רמונים להרמ"ק, עץ חיים להרמ"ו ועשרה מאמרות להרמ"ע מפאנו, שמצויים לרוב בכתבייד שלמים שלא מן הגניזה ובדפוס, וכן הגהות מאוחרות מסוף המאה השמונה-עשרה על שמונה שערים (באוסף מוצרי). ושאלה נכבדה היא: כלום מעטים היו ספרי הקבלה שנתחברו באותם הדורות ובאותם המקומות או שמעטים היו מעיניהם ולפיכך לא בלו ולא נגנזו. מן התרגומים לערבית, חלקים מכתבי הקודש מן המאה התשע-עשרה וספר הישר. בין החיבורים מצויה גם מגילת מצרים הידועה, על מה שאירע ליהודים בראשית השלטון התורכי.

וגדולה התמיהה. התפילה והפיוט, שבהם עיקר שימושו של אדם והם אשר נבָלִים מהר, שמן התקופות הקדומות הגניזה מלאה מהם, מהו שמן המאוחרות כמעט שאין בה דבר

בעל ערך, אלא מחזור בערבית מנוקד מן המאה התשע-עשרה (באוסף מוצרי) וקטעים שאינם אפילו בחינת טיוטה, אלא מעשה ידי נערים מתלמידים ומתאמנים בכתיבה. שירי ר' ישראל נג'ארה ואבטליון שהספריות משופעות בהם בכרכים גדולים, יפים ושלמים, רק קטעים בלתי חשובים שרדו מהם בגניזה. ומן השירים שיש בהם עניין הוא שיר מחיבורו של ר' שמואל בן פוצ'ילה ממצרים ששאל את האר"י שאלות בקבלה.

ברי שיש לכך סיבות שראוי לחקור ולהבינן. אי אתה יכול לומר שחזלו לגנוז, שהרי אתה מוצא בגניזה כתבים גם מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ואי אתה יכול לומר שנתמעטה חשיבותן של קהילות מצרים והתורה נידלדלה בהן, שהרי גם בתקופה זו עמדו לה ליהדות מצרים אישים גדולים ורבנים מפורסמים. ואם תאמר המצאת הדפוס היא אמו מחוללת של השינוי שבין התקופות, הרי שרידי הספרים הנדפסים הם מראשית הדפוס ואף הללו לא מרובים הם ומעט מן הזמנים האחרונים. והיא הנותנת שהדפוס לא בא לעולם אלא במאה החמש-עשרה. יתר על כן, גם התעודות מספרן הוא קטן.

שערי סברות והשערות לא ננעלו. יכול משום שבמצרים לא תקע הדפוס יתד ולא נדפסו בה אלא שלושה ספרים בלבד, יקרו בעיניהם ספרי הדפוס והיו שומרים עליהם ומשתמשים בהם עד שבלו לגמרי. אלא ששערי מצרים היו פתוחים, וקשריה של יהדות זאת עם הקהילות האחרות שבמדינות אחרות היו הדוקים. אפשר גם משום שמיצא טבעו של הדפוס בעולם נתמעטו הסופרים וחדלו מעתיקים. ואין ספק שספר נדפס היה מבוקש ונדרש הרבה יותר מכתב-היד. בדורות הללו כבר נתפשט סחר הספרים והדרכים היו פתוחות להוצאתם ממצרים למדינות אחרות. אכן, ספרים וכתבי-יד הרבה מאד, ודומה גם ספריות שלמות ממצרים, ומארץ-ישראל דרך מצרים, הובלו לתימן, והחתימות וההגהות שאתה מוצא בספרים שהובאו מתימן, משל חכמי ארץ-ישראל ומצרים הן. ולהלן נזכיר שליח חברון שהיה במצרים ועסק במסחר ספרים בתימן.

יכול אתה לומר גם שתודעת הגניזה נתרופפה והדעת נותנת כן, שלא כל הדורות שווים. ושמה העובדה שמאחרים נמצאו למעלה וקדומים למטה. ואחרון שהוא ראשון, ראשון הוא גם להוצאה ולאיבוד. תדע שכך היתה וסתם של כורכי הספרים שהיו נוטלים כתבי-יד וספרי דפוס אשר לא יסולאו בפז, מחברים את דפיהם ומדביקים אותם כדי לכרוך בהם ספרים שאין בהם אפילו כבואה של חשיבות, וחזרה הגניזה ונגנזה. כל אלה הרהורים הם שכל עוד לא העמדת להם רגליים לא הוצאתם מגדר ספק.

ג

הקטעים שלמן המאה החמש-עשרה מפוזרים הם, ולכל מקום שנתגלגלו קטעי הגניזה הקדומים שם אתה מוצא גם מן האחרונים: במוזיאון הבריטי ובאוקספורד, באוסף גאסטר שנתפצל בין המוזיאון הבריטי וספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר, באוסף אדלר שבגניזת בית המדרש לרבנים בניו יורק ובספריית האוניברסיטה דרופסי ובאוסף פרייר (Freer) השמור בגלריה לאמנות שעל שמו בווישינגטון, באוסף מוצרי בקהיר שצולם לאחרונה

לצורך המכון לתצלומי כתיב וּבגנוזי הקהילה היהודית בקהיר (ששישים ושלוש התעודות העבריות משנות שכ"א–תרל"ג שרשמן ד"ר ישראל בן-זאב [ספונות ט] מן הגניזה מקורן ולא מגנוזי הקהילה עצמה, כמוכח מצורתן ועניינן), בספריית קויפמן בבודפשט ובאוסף פירקוביץ בלנינגרד.

מנתי אוצרות רבים ולא הזכרתי את ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' כדי לחלוק לה כבוד, שגם בכתבים המאוחרים אין מי שישווה לאוסף הנכבד שבה וקרוב לו הוא אוסף אדלר.

מעט מן התעודות הללו פורסם ועדיין נותר במה שפורסם לענות בהן, הן בעניין ההבנה והן בעניין הקריאה. ראשון שפרסם תעודה מאוחרת מראשית המחקר בכתבי הגניזה הוא ואהרמן שבשנת 1909 פרסם בריווי הצרפתי (כרך נו) תעודה על מסחרו של האר"י במצרים. כעשרים שנה אחר כך (בשנת 1927) הדפיסו ר' גוטהייל וו' וורל את כתבי הגניזה שבאוסף פרייר ולרבים מהם נילוּו תצלומים בהירים של המקור. ולא היתה מגמתם אלא המקורות עצמם. שש תעודות (39, 41, 47, 48 – 50) מן החשובות ביותר נתנו עניין לשנים קדומות, כגון לשנת 1067 (ס' 47) אף-על-פי שזכר בה ר' יעקב בירב ואחת קבועה לשנת 1282 בערך (ס' 39) על-פי סימני המים, וכולן מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה. התעודה (ס' 50) שנחשבה בעיני המהדירים לאחרונה היא ראשונה בזמן ובמעלה וביופי ונכתבה בלי ספק בשנת רס"ח (1508), עניינה קהילת צפת והכפרים שבגליל בתקופה שבין גירוש ספרד לכיבוש התורכי.

הרב ש' אסף ז"ל לא הסתפק בפרסומן של תעודות חשובות מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה אלא עסק בקצרה גם בענייניהן. ובכלל התעודות שהוציא מן הגנוז לאורה: איגרות ושטרות בענייני הנגידים ר' יהונתן הכהן שולאל ור' יצחק הכהן שולאל, מכתבים ממרן ר' יוסף קארו, מהרדב"ז ומהאר"י ואיגרות בידיש מאלמנה אשכנזית בירושלים אל בנה במצרים משנת שכ"ו–שכ"ז. אף א' אשתור קיבץ כמה תעודות בערבית מן המאה החמש-עשרה והדפיסן עם תרגום בכרך המקורות של ספרו תולדות היהודים במצרים וסוריה, ובכללן איגרת אל הנגיד ר' נתן שולאל.

לא הזכרנו את יעקב מאן שספרו *Texts and Studies* הגדול הוא אוצר בלום של כתבי הגניזה, משום שכל אותן התעודות הנכבדות מכורדיסותן שבחלק הראשון של ספרו, ברי שלא מן הגניזה הקהירית הן אלא מגניזה שבכורדיסותן עצמה והוא הקיש גניזה לגניזה וכללן בספרו. כלל זה נקוט בידיך: כתבים הרבה נקרא עליהם שמה של הגניזה שבפוסטאט לשם הייחוס, שהילה וכבוד ניתן לה לגניזה זו והחוקרים מתייקרים בה.

ד

ערכם של כתבי הגניזה לדורות האחרונים הוא, אפוא, דווקא בבחינה ההיסטורית, ובעיקר לתולדות היהודים במצרים ובארץ-ישראל, שהיתה קשורה בטבורה במצרים לאו דווקא בימי השלטון הממלוכי אלא גם בימי התורכים. תעודות רבות הגיעו לספריות

קרעים־קרעים, וחלקים של אותן התעודות נתפזרו בספריות שונות, אבל צורת הכתב ודרך הכתיבה מסייעים לגלות זמנן ומקומן. רעה מזאת, כיון שברבות השנים נסתלסלה הכתיבה ונמלץ הלשון ולא כל אינש יכול להם, ומשום שרבות הן התעודות שטושטשו וקולקלו ונמעכו והתקופה נחשבה לבלתי חשובה, חזרו ונגנזו בספריות בשקים וצריך היה לחזור ולגלות את הגניזה.

מהן, אפוא, התעודות ומהי חשיבותן? תחילה הידיעות על התקופה שבין יציאת היהודים מספרד ומפורטוגל מלפני גירוש רנ"ב ועד חילופו של השלטון הממלוכי בתורכי, והאיגרת של בני ישיבת המוסטערבים בצפת לנגיד ר' יצחק שולאל משנת רס"ח, שכבר הזכרנוה, דומה שהוא המקור הנכבד ביותר לכך. כמה תעודות הן על נגידי מצרים, שקרובים למלכות היו ויציאת המטבעות בידם, והשפעתם על חיי היהודים במצרים ובארץ־ישראל היתה גדולה, מהן שכבר נתפרסמו ומהן שנתרו בכתבי־יד ולא עמדו על חשיבותן, כגון מכתבים ושטרות בענייני הנגידים משה בר יהודה, אברהם תלמיד ויצחק הכהן שולאל ובנו אברהם שהתיישב בירושלים. איגרת מהשר משה בן ר' יוסף המון, רופאו של הסולטאן בקושטא שנשלחה למצרים לנגיד ר' יהודה אלאשקר ובה הוא מבקש ממנו לעזור לאחד מחשובי קושטא הבא בשליחות חשובה למצרים. ותעודה זו היא היחידה שבכתבי־ידו וחתמתו.

הידיעות על קהילות מצרים, מלבד קהיר ואלכסנדריה, הן דלות ומעטות וכמעט לא היינו יודעים עליהן דבר לולא הגניזה. והדברים אמורים ברשיד, היא רוויטה, דמייאט היא קפוטקיא, קאטיא ובילביס. ואף על קהיר יש פרשיות היסטוריות שלא נדע עליהן או שלא נוכל להבינן נכונה בלא החומר שבגניזה. ממנו אתה נמצא למד שמלבד קהלים של הספרדים והמערביים, היו בקהיר קהל טראבלסיין וקהל תוניסיין, על המוסדות וההקדשות של קהילה, ומתעודה אחת משנת תק"ח אתה שומע שנמצא 'הקדש קריאת ולימוד ס' הווהר הקדוש בפסטאט מצרים הישנה', בדומה לתיקון שיסד רמח"ל בפאדובה.

מקור נכבד ביותר הוא פנקס בית הדין. שרידים מפנקסים אלה מצויים למן התקופה הקדומה ביותר אבל דומה שמן שני העשורים האחרונים של המאה השבע־עשרה ומן המאה השמונה־עשרה אפשר לשחזר חלקים נכבדים שנתפצלו כמעט בכל אוספי הגניזה שבעולם. וכמה חשיבויות לפנקסים אלה. עצם הצורה והנוסח יש בהם עניין. אתה מוצא בהם על בתי הכנסת ומוסדות קהל, עסקי מסחר במצרים ודרכי המסחר עם מדינות קרובות ורחוקות כגון ונציה וליוורנו, קושטא וסאלוניקי ואין צריך לומר ארץ־ישראל. על שכונות היהודים ומכירת נכסי דלא נידי ובכלל זה על קרקעות שהיו לר' יעקב קאשטרו הוא מהריק"ש, על מלבושים ותכשיטים וכלי בית, על המיסים לשלטון ולקהל, רשימות אנשים ורכוש, עזבונות וירושות, תרומות לארץ־ישראל ואף גם על השתדלותו של שליח חברון להשפיע על ר' מרדכי הלוי, רבה של מצרים, בעל ספר התשובות 'דרכי נעם', להתיישב בחברון וההסכם שנעשה ביניהם על כך.

דברים שנאמרו בפרט זה של פנקסי בית הדין הם שישנם בכלל של תעודות הגניזה ומעין זה הן, אבל דומה שראוי להביא מקצת דוגמאות. מרובות ביותר הידיעות על עסקי המסחר. כגון מהן הסחורות הנדרשות ביותר בוונציה, דרכי המשלוח והתחבורה וכיצד לבדוק אם אין הסחורה מזויפת. אתה מוצא על המסחר בעורות ותבלינים שבין מצרים לעזן ולהודו כדוגמת איגרת פקידו של ר' יוסף ׳ן שנגי' (שפרסם הרב אסף) מראשית המאה השש-עשרה (מקורות, עמ' 258) שבה יספר גם על החלטתו לנסוע לקליכוט; על המסחר באריגי צמר עם שאלוניקי; צרורות גדולים ומפוזרים של מכתבים מסוחרים מסוימים ואליהם ופנקסים שעל-פיהם יכול אתה לשרטט תמונה שלמה של חיי המסחר. ראוי להזכיר תעודה על עזבון במצרים שנכתבה בפני 'החכם השלם כמהר"ר לוי ׳ן חביב יחיה לעד, ב"ד הצדק של ירושלים' בשנת רצ"ג (1533), שהיא חשובה ביותר לתולדות המסחר והמלבושים במצרים ובארץ-ישראל. בצד שמאל רשומים 'החפצים והמלבושים' שהגיעו ליורש עם הערכה של כל חפץ. התעודות הללו מעידות על המשכיות דרכי המסחר כמתכונתם בימי הרמב"ם, כפי שפרס בפנינו פרופ' גויטיין, גם אם חלו בהם תמורות כלשהן.

כמה תעודות מלמדות על הקשרים שבין מצרים לקנדיאה, שכבר ידענו עליהם משהו מתקנות קנדיאה וממקורות אחרים, על איטליה ותורכיה, על תימן ועל הודו ועל צפון אפריקה. ואין הדברים אמורים רק בקשרי מסחר אלא גם על הדרכים בימ, הסכנות ודרכי משלוח הסחורות והמכתבים. על פעולות משותפות למצרים ולקהילות אחרות כגון פדיון שבויים והחזקת ערי הקודש והישיבות.

על ספרים, העתקתם, סוג הנייר וצורת הכתיבה, הכריכה, מחיר הספרים וממכר ספרים. כגון איגרות מסופר בקנדיאה שהיה מעתיק ספרים לנגיד במצרים, ושתי תעודות על ר' יעקב בונסניור שד"ר חברון משנת תצ"ה-תצ"ו (שאחת מהן נדפסה), שיצא לתימן והביא לשם ספרים למכירה. וכן רשימות ספרים, אבל אינן חשובות כמות הרשימות הקדומות.

סוג שהוא כולו מיוחד לגניזה הם המכתבים הפרטיים ובכללם מכתבי נשים לבעליהן שהרחיקו נדוד לצורך פרנסתם. הללו כתובים בלשון מיוחדת ועניין רב בהן לידיעת חיי המשפחה.

ידיעות חשובות אתה מוצא על חכמי מצרים ודומה שאפשר לשחזר חלק מחליפת המכתבים של ר' שמואל ׳ן סיד השני ושל בני משפחת סכנדרי הנודעת ומקצת על בני משפחת קאשטרו. על פולמוסים ומחלוקות שעברו בין חכמי מצרים בימי הרדב"ז ובימי ר' בצלאל אשכנזי ור' חיים כפוזי. על הרדב"ז והאר"י ועסקי מסחרם ופעילותם הציבורית. ומלבד האיגרת האחת שבאוסף מוצרי שבכתב-ידו וחתמתו של האר"י שפרסמה אסף והיתה בחינת גילוי גדול, נמצאת עוד איגרת מעין זו בקטעי קטעים שחזרו ונגנזו ולא ניתנה עליהם הדעת ואף היא בכתב-ידו של האר"י וחתמתו, ומכתבים אלו בתשובה למכתביו שלו. כיוצא בזה מצויות בגניזה חתימת ידיהם של מרן ר' יוסף קארו,

הרדב"ן, ר' משה אלשקר, ר' שמואל ן' חקאן ור' שמואל ן' סיד. חשוב הוא גם שטר ההתקשרות שנעשה במצרים בשנת שכ"ד, שפרסמו מאן (472) מאוסף פירקוביץ, על השאלת ספרים והעתקתם ועניין התפילה בבית הכנסת של ר' שמואל ן' סיד וגמילות חסדים.

על לימוד התורה ועל הישיבות מצויות תעודות אחדות. כגון מכתבים מנערים אל רבם או אל ראש תלמוד התורה, שמהם אתה שומע על הגבלות במקומות הלימוד; דפים שבהם התאמנו ילדים בלימוד ובכתיבה. שמונה נערים עניים שלמדו בישיבתו של ר' יוסף סאגיש בצפת שלחו מכתב בסתר לר' שמואל ן' סיד, ודאי משום שהיה מחזיק בישיבה, ובו התלוננו על ראש הישיבה, וכך כתבו לו בלשונם הנלעגת: 'אנו עניים שבבית הסוהר שמונה בני אדם... לא כסות ולא מזון... שהחכם כמה"ר יוסף סאגיש נר"ו הוא מוסיף על הצער שלנו... באכילה שהוא מכילנו... גבינה ביום ובלילה... וכשאנו אומרים לו על זה הדבר משיב לנו תשובה שהחכמים י"ל אומרים לו מי שירצה יוכל ומי שלא ירצה ימות ברעב... שיעשה האדון חקירה על זה שבעונות יש עלינו חוב לגוים של בית הסוהר יותר מיגרשו וחיצי...'

מלמד תינוקות בשם מנחם פונה אל אישיות נכבדה בשם יצחק ומודיע לו על צערו שהוא במצוקה גדולה 'כדי שיבקש עלי רחמים בכותל המערבי', אבל גם בקשה מתחום המעשה לו. וכך יכתוב: 'אני מלמד תינוקות וחיליתי פני החכם ונכון כה"ר שלום מערבי יצ"ו כשילך לעלות ולראות פני האדון ה' צבאות לירושלים תוב"ב שיחלה וידבר לאבותם של תינוקות אם ירצו לשלוח אותם אלי'. וצריך אתה לומר שמלמד התינוקות היה במקום סמוך לירושלים אולי בכפרים או בחברון.

כללנו דברים על ארץ־ישראל בדברים על מצרים אבל משום חשיבותה יש לייחד לה מקום. ונפתח בחברון שבה סימנו דברינו על מצרים. דומה שהחומר החשוב ביותר על חברון במאה השבע־עשרה מצוי בגניזה ועודנו כולו גנוז וטרם פורסם. אתה מוצא בו על עלילות וגזירות ועל הסכנה להגיע לחברון מפני שהכפריים שבדרך היו מתנפלים על כל יהודי. משום כך נמצאה קהילת חברון כמעט מבודדת ונסתתמו מקורות ההכנסה, הן המשתתחים על קברי האבות חדלו מלבוא. מצב הקהילה היה נואש עד שנמצא חכם מירושלים שהסכים לצאת בשליחותה ללא בקשת שכר והוא שהדפיס בוונציה בשנת ת' 'איגרת מספרת יחוסתא דצדיק'. אף שרידים מפנקס מכתביה של הקהילה מזמן זה הגיע לידנו בין הדפים הבלתי מזהים של הגניזה שערכם רב מאד לתולדות הקהילה.

ירושלים וצפת אינן מקופחות. באוצרות הגניזה יש תעודות בעברית וביידיש על האשכנזים בירושלים במאות החמש־עשרה והשש־עשרה. קטעים מפנקס המכתבים של סופר הקהילה בירושלים בזמן שכינה בה ר' חיים ויטאל כרב הקהילה ומהם אתה שומע על מצבה החמור של ירושלים, על המיסים, העליות והירידות ומהי הסיבה שהרח"ו עבר לדמשק; תעודות מזמן רדיפותיו של אבן פרוך ולאחריו.

על שושילתא דבירב, כלומר על משפחתו של ר' יעקב בירב מחדש הסמיכה,

בארץ־ישראל ובמצרים, על בני חבורת האר"י וישיבות צפת, מפות של המקומות הקדושים בארץ־ישראל לצורך ה'סיכוב' של המשתטחים וסדר הנסיעה 'ללכת מוונציה לקוסטנטינופול' וכן 'מוינציה לארץ ישראל ולמצרים' מן המאה השש־עשרה.

ולבסוף ראוי להזכיר הכתבים שבלאדינו ובערבית שעניין בהם לחקר הלהגים. הרבה ניתן ללמוד גם מסוגי הכתיבה וסגנונה וצורת התעודות. אף התארים דומים הם לתארים שבמכתבים הקדומים אבל יש בהם גם מן החידוש. כגון לשון פתיחתה של איגרת זו מר' אליה מדינה מן המאה השש־עשרה, 'שלום רב, וישע יקרב, לאור המערב, ומגדל ביום קרב, וצל חסד ביום שרב, השם הטוב הנעים הנכון הר' ישועה ן' מוריני הרב וצ"ל אחי הנדיבות, ומאור הלבבות, בקר לא עבות, ידי חסדיו משולבות' וכו'.

פתחתי במשל ואסיים במשל: גורל חקר כתבי הגניזה השייכים לתקופות האחרונות הוא כגורל מלאכת מחקרן של קהילות המזרח. משהגיעה לה שעה של ריעותא דליבא ונעשתה מלאכתה בצנעה, חכמתה בחוץ רוננה וברחובות נתנה קולה, ומשיצאה לרשות הרבים נתנו רבים עיניהם בה, ספק חמדו יופיה ספק רצו בטובתה, ואפשר לא זה ולא זה. מכל מקום נעשתה קרדום לחפור בו ורבו הנוטפים על הזוחלים ושועלים קטנים מחבלים, ורבו המכונים והמפעלים, והיא לאחור נסוגה ומקוננת ואומרת: מי יתנני כירחי קדם כימי אלוה ישמכני, בהלו נרו עלי ראשי... והדברים עתיקים. ואנו אין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים. המקום ברחמי יעזרנו על דבר כבוד שמו.